

Johan Rieke en
de eerste gasfabrieken

De 19de eeuw was een tijd van grote veranderingen. In vele opzichten veranderde het leven totaal. Nieuwe ontwikkelingen op het gebied van verwarming en verlichting bijvoorbeeld, gaven de stad een ander aanzien, maar na verloop van tijd werden die nieuwe, vaak vervuilende, industrieën uit de binnenstad geweerd en meer naar de buitenrand verplaatst, ook omdat de ontwikkelingen zo snel gingen dat er ruimtegebrek ontstond. J.M.A. Rieke hield die ontwikkelingen bij en legde vast wat er ging verdwijnen.

Begin 19de eeuw ontstond er een omwenteling op het gebied van de verlichting; er werden gasfabrieken opgericht. Veel van de lezers zullen zich de gasfabrieken nog wel herinneren, zoals bijvoorbeeld de Westergasfabriek aan de Haarlemmerweg met zijn watertoren en gashouders. Die laatste intrigeerden mij als kind hevig. Hoe kon het nu dat ze de ene keer, wanneer je erlangs kwam, zo hoog waren

en de andere keer juist heel laag. Pas veel later begreep ik het nut van deze bouwsels. Hierin werd het gewonnen gas opgeslagen en dat leverde het fenomeen op van de steeds wisselende hoogtes van de gashouders. Een gasfabriek is simpel gezegd een fabriek waarmee je met behulp van steenkool, gas kunt produceren, het zogeheten lichtgas of stadsgas. Dit gebeurt door middel van destillatie (ontleding door vuur). Met dat gas kun je bijvoorbeeld huizen verwarmen, maar het is uiteraard ook heel bruikbaar voor verlichting. Zo werden straatlantaarns, theaters, winkels en kroegen in de 19de eeuw verlicht met gas uit steenkool.

De Engelsche Gasfabriek

De eerste gasfabrieken werkten echter anders. Sinds 1825 werd er in Amsterdam al gas geproduceerd met gebruik van raapolie door

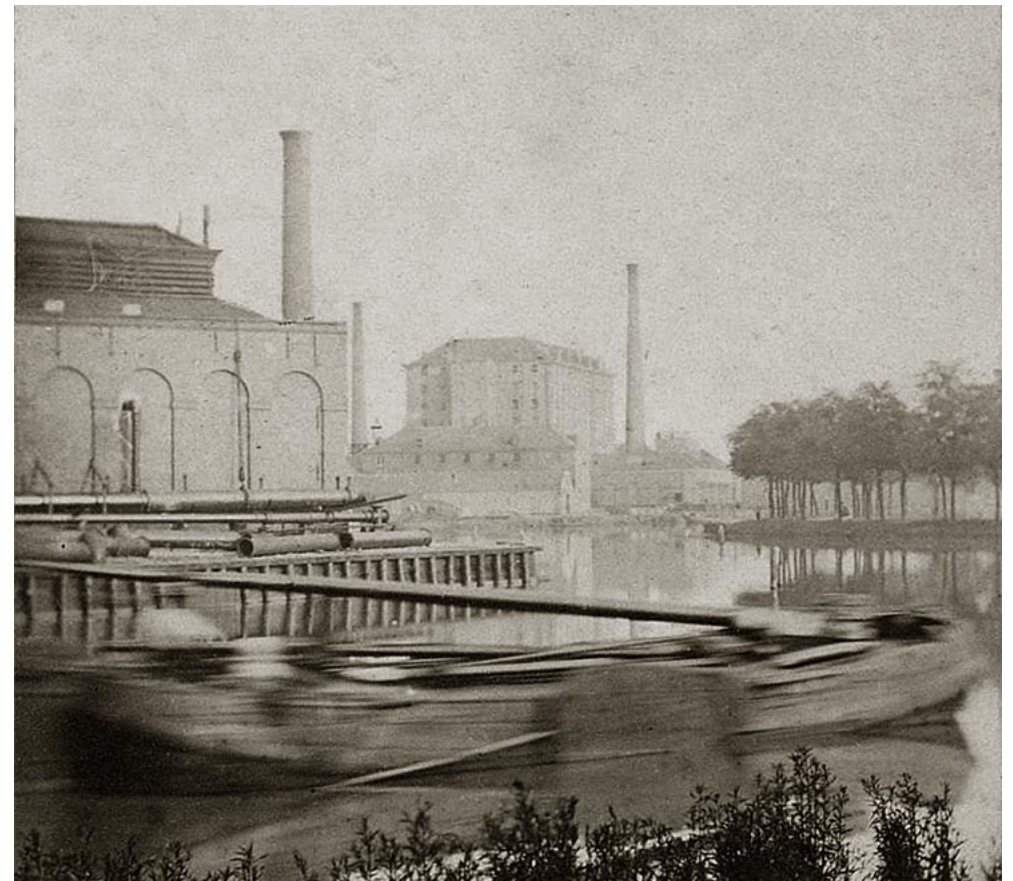
- ▲ De eerste gasfabriek was de *Amsterdamsche Pijp Gas Compagnie* aan de Marnixstraat op bolwerk Nieuwkerk, in 1833 overgenomen door de *Imperial Continental Gaz Association*
- ◀ Zo zag Johan Rieke die Engelse gasfabriek over de Lijnbaansgracht

de 'Amsterdamsche Pijp Gas Compagnie (APGC)'. Deze 'Amsterdamsche Gas Fabriek' (later de 'Oude Engelsche Gasfabriek') was gevestigd aan de Schans op Bolwerk Nieuwkerk op de plek van de huidige Marnixstraat 204-260 tegenover de Elandsgracht. Tegenwoordig vind je op deze locatie o.a. het Hoofdbureau van Politie en de grote parkeergarage met zijn spiraalvormige op- en afritten. De productie van gas was een kostbare aangelegenheid, want raapolie was behoorlijk prijzig. Bovendien was de APGC de enige producent en het gebrek aan concurrentie maakte dat de prijzen hoog bleven.

- ▲ Zo tekende J. Postma de Schans met de eerste gebouwen van de APGC
- Zo fotografeerde Andries Jager de APGC over de nog niet genormaliseerde Singelgracht met bolwerk Nieuwkerk nog intact; in de achtergrond de Amstel Suikerraffinaderij, rechts de bomen langs de Buitensingelweg

'Suikerfabrikant C. de Bruijn & Zonen' had voor zijn, naast de gasfabriek gelegen, 'Nederlandsche Suikerraffinaderij veel gas nodig en stoorde zich aan de hoge prijzen van de 'Oude Engelsche Gasfabriek'. Hij besloot een eigen gasfabriek op te richten, de 'Hollandsche Gasfabriek' aan de Weteringschans met de bedoeling om te concurreren met de APGC. Daarmee was het probleem overigens niet opgelost. In plaats van een monopolie was er nu sprake van een duopolie. De prijs van het gas stopte de groei van het gasnet overigens niet en in 1849 werd de hele binnenstad verlicht door gasstraatlantaarns.

De Hollandsche Gasfabriek wachtte niet op het normaliseren van de Singelgracht en plempte een groot gedeelte, in lijn met de nieuwe oever van het Paleis voor Volksvlijt. Op deze tekening van Cornelis Springer is de bouw van enkele nieuwe gashouders te zien.

De bedoeling van de in 1826 opgerichte 'Amsterdamsche Pijp Gas Compagnie' was de stad met gas te gaan verlichten, maar ze onder-
vonden zoveel tegenwerking van het gemeentebestuur dat de ex-
ploitatie mislukte. Teleurgesteld verkochten ze in 1833 hun aandelen
aan de Londense 'Imperial Continental Gaz Association (ICGA)'.
De Engelsen kregen wel ontheffing voor alle eerdere beperkende
maatregelen en bouwden een op steenkool draaiende gasfabriek op
de plek aan de Schans, bij de Marnixstraat en Elandsgracht.
De 'Amsterdamse Pijp Gas Compagnie' ging geleidelijk en in 1833
geheel over aan de I.C.G.A.

De Hollandsche Gasfabriek

Op de plek waar nu de Den Texstraat, Nicolaas Witsenstraat en Pieter Pauwstraat liggen, stond tussen 1845 en 1885 een tweede gasfabriek, de ‘Hollandsche Gasfabriek’ opgericht door suikerfabrikant

‘C. de Bruyn & Zonen’ om de concurrentie aan te gaan met de al langer bestaande fabriek van de ‘Imperial Gaz Company’, de Engelse Gasfabriek. Suikerraffinaderijen waren grootgebruikers van gas; ze zagen de prijzen van de Engelse fabriek almaar stijgen en namen daarop zelf het heft in handen. In 1846 kreeg de fabriek van de gemeente toestemming (concessie) om gasleidingen door de stad aan te leggen. Vanaf 1847 werd er gas geleverd. Het fabrieksterrein kon worden uitgebreid toen rond 1860 de Singelgracht op die plek werd rechtgetrokken. Om de controle te versterken op de gasproductie besloot de gemeente in 1883 om vanaf 1885 met slechts één gasleverancier verder te gaan, de ‘Imperial’ (Engelse Gasfabriek). Daarmee viel het doek voor de ‘Hollandsche Gasfabriek’ en in november

- ▲ Kaart van de gewijzigde Singelgracht met de Hollandsche Gasfabriek
 ◀ Zo zag Johan Rieke de Hollandsche Gasfabriek, gezien vanaf de Reguliersgracht over de Weteringschans

1885 werd de fabriek afgesloten van het eigen buizennet, dat door de gemeente werd overgenomen. De 200 werknemers werden ontslagen. Het terrein werd door de firma De Bruyn ondergebracht in de 'NV Hollandsche Maatschappij tot exploitatie van Bouwterreinen', die de percelen doorverkocht aan kleinere bouwondernemers. Vanaf 1890 werden er huizen gebouwd en kwamen er nieuwe straten met voornamelijk huizen voor de gegoede middenklasse. Voor de bouwers was dit een uitgelezen kans om dit soort woningen te bouwen op een prominente locatie dicht bij de oude stad, dan de nieuwe locaties in de uitbreidingswijken.

- ▲ Woningbouw op het terrein van de voormalige Hollandsche Gasfabriek; gezien vanaf de Nicolaes Witsenkade
- De nieuwe Westergasfabriek van de ICGA aan de Haarlemmertrekvaart

Nieuwe gasfabrieken

De Amsterdammers verbasterden de naam ICGA al snel tot 'Ik Com-mandeer Geheel Amsterdam'. De gasproductie werd aanvankelijk gebruikt voor verlichting en pas later ook voor kookdoeleinden. In 1883 kreeg de Engelse onderneming 'Imperial Continental Gaz Association' (ICGA) uit Londen het alleenrecht van de gemeenteraad om twee nieuwe gasfabrieken te bouwen, een aan de Haarlemmerweg en de ander aan het Oetewalerpad bij de Linnaeusstraat. Vier jaar later werd de oude fabriek aan de Schans gesloopt. De Westergasfabriek was op het moment van de bouw in 1883 de grootste steenkolengasfabriek van Nederland. De ICGA bouwde niet alleen een gasfabriek. Op de 4 hectare grond verrezen een gigantische gashouder, kolenopslagplaatsen, zuiveringsinstallaties, kantoren en

een watertoren. De fabriek werd langs de Haarlemmertrekvaart gebouwd, zodat steenkool zowel per schip als per trein aangevoerd kon worden. Daarvoor werd een aftakking van het spoor aangelegd, zodat kon worden doorgereden tot de stokerijen. Ondanks de rauwe aard van het geheel, werd er veel aandacht besteed aan de architectuur. De gebouwen werden opgetrokken in Hollandse Neo-Renaissance stijl. In 1887 volgde de bouw van de Oostergasfabriek. Wegens overcapaciteit werd deze laatste gasfabriek al in 1923 gesloten. Voortdurend lagen de particuliere maatschappijen met de gemeente in conflict. Tenslotte besloot de Amsterdamse gemeenteraad op 10 augustus 1898 zelf gas te gaan leveren hetgeen in 1905 resulteerde in het besluit tot de bouw van een eigen gasfabriek, de Zuidergasfabriek. Niet veel later kwam daar een tweede fabriek bij, de Noordergasfabriek.

De Westergasfabriek ontstond in twee fasen: 1883-1885 en 1902-1903. In 1898 werd de fabriek overgenomen door de gemeente, die het complex verder uitbreidde. Het was de grootste van de vier Amsterdamse gasfabrieken, maar in 1967 werd de gasproductie gestaakt, nadat vrijwel alle afnemers waren overgegaan op elektriciteit of aardgas. Voor het milieu was in die tijd veel minder aandacht. Het wassen van kolen en het vergassen van cokes heeft ervoor gezorgd dat er na de sluiting van de fabriek in de jaren zestig een zwaar vervuild terrein achterbleef. Een deel van de gebouwen (waaronder de watertoren) werd gesloopt, andere bleven behouden. Aan de overkant van de Haarlemmerweg werd een nieuwe watertoren opgericht. Het terrein is gesaneerd en er is een park aangelegd. Samen met het oude Westerpark is daardoor een groot stadspark ontstaan. De nog aanwezige historische gebouwen zijn gerenoveerd en worden gebruikt door creatieve en culturele ondernemers.

Ria Scharn-Luijben

- ▲ De Zuidergasfabriek aan de Korte Ouderkerkerdijk
- ◀ De Oostergasfabriek aan de Oranje Vrijstaatkade